

**Jan Papy
Joris Tulkens**

In de ban van Mohammed

Nicolaes Cleynaerts' (1493-1542)
brieven uit de Arabische wereld

STERCK & DE VREESE

Met steun van de Stad Diest

© 2021 Jan Papy, Joris Tulkens | Sterck & De Vreese

Vormgeving | Elgraphic

Omslagontwerp | Peter Slager

Foto voorkant en op pagina 6 | Autografe Cleynaertsbrief, ingesloten in een Italiaanse incunabel van 1499 met de *Oratio proverborum* van de humanist Filippo Beroaldo (1454-1505), het werk dat Erasmus (ca. 1466-1536) inspireerde tot het verzamelen en becommentariëren van zijn *Adagia*.

Herkomst | Deze brief van Cleynaerts werd beschreven door Joseph Nève in *Revue belge de philologie et d'histoire*, 9 (1930), 887-896, en werd daarna door Alphonse Roersch in zijn editie uit 1940, met een foto van de brief voorin, opgenomen. De brief was lange tijd in privébezit bij de erfgenamen van Joseph Nève. Op 9 december 2020 werd de brief plots openbaar geveild bij het veilinghuis Ader in Parijs en kon hij worden verworven door de Leuvense Universiteitsbibliotheek.

Huidige bewaarplaats | KU Leuven Bibliotheken, Bijzondere Collecties, Inc. 245.

© KU Leuven, Digitaal Labo.

Foto achterkant Portret van Nicolaes Cleynaerts, in 1715 geschilderd door Pieter Stramot, Stadsmuseum De Hofstadt, Diest (foto: Christophe Ketels).

NUR 6801717

ISBN 978 90 5615 797 5

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is een imprint van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

www.joristulkens.be

Nicolaus Cernardus Joanni
Cartero feceritatem

Salve doctorum hominum deus In hoc tibi
exhibeo qui per modum omnino litterarum fuit Quia
hunc epistolam reddidit Joarhimus et eius memini in
epistola ad te missa. Invenio Latine et graece utrumque
doctrina adeo ut inpresserit th corutim tam in
decedere et alia iniqua deest deest vana
et per studiosum invidiam et qui in modo tui
voluntate exponere possit ut deest per consue
tudinem M. amore et omphaly et
et aliquorum qui invidiam dant operam
vultu itaque vobis humanissime ut caridum
In hunc vultu humanitatem quam
modo declarasti in carobim id est michi
gratissimum bono ille et invidiam deest
et bono prognatis Sed qui ob illam
zelandam temptam de qua in presserit in
emissum hominum consilio et auxiliis non
absentis ut deest quatenus semper pernam
felicitate effectus eo in presserit in presserit
et per carobim idem vultu in zelanda per
Joarhimus et hinc etiam sonam per
et deest non sonam in presserit gratiam
in presserit illam et quae in presserit et omphaly

Inhoud

Inleiding	9
Een overzicht van de voornaamste vertalingen	13
Chronologie van Cleynaerts' leven en werken	15
Verantwoording en leidraad	21
Cleynaerts' vriendenkring en netwerk	27
Vertaling van de Cleynaertscorrespondentie	33
Was Cleynaerts een uitzonderlijk man?	357
Beknopte bibliografie	371
Index van persoonsnamen	375
Zakenregister	389
Kaart met reisweg	397
Stamboom van de familie Cleynaerts	399
Dankwoord	400

Inleiding

Europa aan het einde van de middeleeuwen

2 januari 1492. In Spanje valt Granada na de ‘laatste kruistocht’. Joden en moslims worden van het Iberische schiereiland verdreven. In hetzelfde jaar ontdekt Columbus de Nieuwe Wereld en begint de verovering van Latijns-Amerika. In onze gewesten bloeit het humanisme op: Erasmus’ ophefmakende Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament, zijn *Novum Instrumentum*, verschijnt in 1516 in Bazel, zijn Drietalencollege opent in Leuven de poorten in 1517. Tegelijk bestijgen de toekomstige machthebbers van Europa hun troon: Hendrik VIII in Engeland; Karel V in de Nederlanden, Spanje en Oostenrijk; Frans I in Frankrijk. In 1517 begint ook de reformatie aan een bliksemsnelle opmars, gevolgd door een bittere katholieke tegenreactie. In het zuiden en het oosten van Europa blijft de islamitische expansiedrang voor moeilijkheden zorgen.

In die woelige tijden zoekt Nicolaes Cleynaerts (Diest, 5 december 1493 – Granada, 5 november 1542) zijn plaats. Na succesvolle theologische studies aan de Universiteit van Leuven profileert hij zich aanvankelijk als vernieuwend didacticus. Zijn Griekse en Hebreeuwse spraakkunsten, zijn boekje voor zelfstudie en zijn originele converseermethode voor het aanleren van Latijn oogsten een ongekend succes in heel Europa. Cleynaerts vervult belangrijke leeropdrachten in Parijs, later in Salamanca en aan het Portugese hof. Op al die plaatsen laat hij in de intellectuele milieus diepe sporen na. Wanneer hij eind 1538 weer naar huis wil, ontmoet hij in Granada de Arabische schriftgeleerde Kharūf al-Tunīsi. Die leert hem grondig Arabisch lezen en schrijven. Hij maakt kennis met de Koran en is verbijsterd over de vreemde opvattingen die de moslims uit het Evangelie afleiden. Meteen gooit hij zijn leven over een andere boeg. Hij steekt over naar Fez in Marokko om daar als katholiek theoloog ‘met het woord en niet met het zwaard’ de moslims te wijzen op hun vergissingen, niet zonder de vurige hoop hen terug te winnen voor het christendom.

Vanaf de negentiende eeuw verdwijnen Cleynaerts’ opmerkelijke verdiensten als didacticus langzamerhand uit het geheugen van de geschiedenis, maar aan het einde

van de vorige eeuw groeide nieuwe interesse voor zijn persoon en zijn werk. Cley-naerts' Arabische expertise en zijn ervaringen met de islam trokken de aandacht. Maar de waardering beperkte zich tot specialisten die Latijn kenden en die Cley-naerts steevast vermelden met zijn gelatiniseerde humanistennaam Nicolaus Clenardus.

Voor een uitgebreidere kennismaking met deze intrigerende man had het grote publiek in Vlaanderen en Nederland tot nog toe weinig mogelijkheden. Er was de tentoonstellingscatalogus uit 1993, getiteld *Nicolaes Cleynaerts (1493-1542). Van Diest tot Marokko*. Ook verscheen een cd-rom van het Maerlantcentrum van de Katholieke Universiteit Leuven, *Nicolaes Cleynaerts (1493-1542). De merkwaardige reis-avonturen van een zestiende-eeuwse humanist, arabist en islamdeskundige*. Tot slot verscheen een roman van de hand van Joris Tulkens: *In de ban van Mohammed*. Later bracht Tulkens deze roman, gebaseerd op Cleynaerts' brieven, in een bewerkte uitgave onder de nieuwe titel *Nicolaes Cleynaerts, Christenhond tussen moslims* (2018). Een rechtstreekse toegang tot de geschriften zelf van de grote humanist was voor Nederlandstaligen nog steeds niet ter beschikking. Met dit boek proberen we die lacune op te vullen. We bezorgen de eerste volledige Nederlandse vertaling van alle bekende Cleynaertsbrieven, zodat het brede publiek eindelijk rechtstreeks kennis kan nemen van de markante pionier uit Diest en zijn tot de verbeelding sprekende Arabische avonturen.

In dit boek geven we eerst een kort overzicht van de voornaamste reeds bestaande vertalingen van delen van Cleynaerts' correspondentie, zowel in het Nederlands als in de diverse moderne talen van Europa. Daarna volgt een chronologisch overzicht van Cleynaerts' levensgeschiedenis. In het volgende onderdeel verantwoorden we onze werkwijze en geven we een bondige leidraad mee voor de lectuur van de vertaalde brieven. Dit laten we volgen door een lijst met namen van personages die in de brieven veel voorkomen en die zo ongeveer de vriendenkring van Cleynaerts vormen. Dan komt de Nederlandse vertaling van de 61 brieven zelf. Waar nodig hebben we die voorzien van summier notities om de lezer welkome duiding of toelichting te geven. In een laatste deel kijken we met een kritische blik terug op karakter en verdiensten van Cleynaerts. We ronden het geheel af met een bondige bibliografie en een register van namen en zaken.

De samenstellers van deze Nederlandse vertaling zijn Jan Papy en Joris Tulkens. Jan Papy is Gewoon Hoogleraar Latijnse Taal- en Letterkunde aan de Faculteit Letteren van de KU Leuven. Zijn onderzoeksdiscipline is het renaissancehumanisme in Italië en de Nederlanden. In oktober 2017-januari 2018 zette hij in Leuven een grote tentoonstelling op over het Leuvense Drietalencollege (*Collegium Trilingue*) waarbij ook

drie boeken en een wetenschappelijke catalogus verschenen (Leuven, Uitgeverij Peeters). Van zijn hand verschenen ook vertalingen van werken van humanisten als Pico della Mirandola (Historische Uitgeverij, Groningen), Erasmus (Uitgeverij Boom, Amsterdam) en Justus Lipsius (Universitaire Pers Leuven en Uitgeverij P Leuven).

Joris Tulkens is classicus en auteur. Hij schrijft bij voorkeur historische romans die zich afspelen in de eerste helft van de zestiende eeuw. Zo schreef hij al over Erasmus, Pieter Gillis, Johanna de Waanzinnige, Vesalius, Thomas More, en het Leuvense Drietalencollege onder de titel *Wentelsteen*. Hij heeft een bijzondere voorliefde voor de werken en verdiensten van zijn stadsgenoot Nicolaes Cleynaerts.

Een overzicht van de voornaamste vertalingen

In de jaren 1917-1918 schreef de Portugese hoogleraar M. Gonçalves Cerejeira een tweedelige studie, bedoeld voor het behalen van zijn doctorstitel (deel I) en het verkrijgen van een leerstoel (deel II). De titel ervan luidt *O renascimento em Portugal. I. Clenardo e a sociedade Portuguesa. II. Clenardo, o Humanismo, a reforma*. In de appendix van het eerste deel vertaalt Cerejeira 23 brieven van Clenardus naar het Portugees, allemaal teksten die betrekking hebben op Portugal of waarin Portugezen aan bod komen. In deel II vertaalt hij ook een brief aan Joannes Vasaeus waarin Cleynaerts aanwijzingen geeft voor het onderwijs van het Latijn.

De uitvoerigste studie in verband met Cleynaerts' leven en werken – nog steeds het referentiewerk bij uitstek voor elk Cleynaertsonderzoek – is van de hand van de Gentse hoogleraar Alphonse Roersch (1870-1951): *Correspondance de Nicolas Clénard*, 3 vols. (Brussel 1940-1941). Het eerste deel omvat de tekst van alle tot voor de Tweede Wereldoorlog bekende Latijnse brieven, het tweede deel geeft commentaren en notities, in het derde deel presenteert Roersch een (soms partiële) Franse vertaling van 42 brieven.

De eerste Nederlandse vertaling van (een deel) van de Cleynaertscorrespondentie – het gaat hier eerder om een navertelling – hebben we te danken aan de zeventiende-eeuwse advocaat Adriaan van Nispen (1633-1694). Die bezorgde een bloemlezing van brieven die Cleynaerts schreef tussen 1535 en 1541. Van Nispen vertelt de interessantste belevenissen in de ik-vorm. De tekst werd uitgegeven bij Vincent Caeymacx te Dordrecht in 1651, samen met andere reisverhalen die pasten onder de titel: *Verscheyde Voyagien ofte reisen*.

In 1706 gaf de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa (1659-1733) in Leiden een boek uit onder de titel *Naauw-keurige voyagie van Nicolaas Clenard, Hoog-Leraar in d'Academie tot Leuven, door Vrankrijk, Spanjen en Portugaal na Africa, gedaan in het jaar 1535 en vervolgens...* Van der Aa geeft aan dat de teksten afkomstig zijn uit Cleynaerts' brieven gericht aan de theoloog Jacobus Latomus en 'andere sijner goede vrienden', maar het ziet ernaar uit dat hij vooral de tekst van Van Nispen heeft gevolgd. Ook hier is er eerder sprake van een navertelling dan van een echte vertaling.

Helemaal anders ligt dat bij de herdenkingsbundel die de Leuvense hoogleraar Henry de Vocht (1878-1962) samen met Frans M. Olbrechts, Louis Philippen, Arthur Deheegher en Herman Ferdinand Bouchery in 1942 bij uitgeverij De Sikkel in Antwerpen publiceerde onder de titel *Nicolaus Clenardus*. De bundel bevat interessante artikelen over Cleynaerts' verblijf in Fez, over het begijnenproces en over zijn zogezegde 'rijke erfenis'. Op het einde van het boek bezorgt Deheegher ons een mooie, intussen wat gedateerde Nederlandse vertaling van enkele brieven, en dan vooral de brieven 25 (aan Rutger Rescius), 47 (aan Jacobus Latomus), 55 (aan Arnold Streysters) en twee fragmenten uit de lange brief 63 (Brief aan de christenen).

In de reeds genoemde tentoonstellingscatalogus uit 1993, verschenen als speciale uitgave van *De Brabantse Folklore* (nrs. 278-279) onder de titel *Nicolaes Cleynaerts (1493-1993). Van Diest tot Marokko*, bezorgde Maurice Ilegems ons een Nederlandse vertaling van een tiental brieven, te weten, brief 4 (aan Frans Houwers), 5 (aan Frans Houwers), 13 (aan Joannes Vasaeus), 15 (aan Hernando Colón), 25 (aan Rutger Rescius), 49 (aan Jacobus Latomus), 53 (aan Joannes Parvus), 55 (aan Arnold Streysters), 60 (aan Joannes Parvus) en 62 (aan Joannes Parvus). Niet zelden inspireerden zijn woord- en vertaalkeuzes ons bij het vertalen van sommige passages in dit boek.

Chronologie van Cleynaerts' leven en werken

- 5 december 1493 geboortedatum en vermoedelijk geboortejaar van Nicolaes Cleynaerts, *alias* Beken, zoon van Peter Cleynaerts en Margaretha Meeus, *alias* Cremers. Geboorteplaats: het Beeckhuys, gelegen op de *Abalie* (nu: Schaffensestraat) tussen de *Steynen brugghen* en de *Langbrugghen* te Diest.
- 1512 Vertrek naar Leuven. Inschrijving in de pedagogie Het Varken op 31 augustus onder de naam van *Nicholaus de Beka de Diest*. Zijn naam staat genoteerd bij de *divites* (rijken).
- 1515 Promotie tot magister in de *artes* (derde plaats van 152 deelnemers). Cleynaerts wordt docent in zijn pedagogie en begint aan de twaalf jaar durende studies in de theologie. Zijn mentor is Jacobus Latomus, een notoir tegenstander van Erasmus.
- 1519 Omstreeks deze tijd wordt Cleynaerts opgenomen in de faculteitsraad van de *artes*.
- 20 december 1520 De *artes* benoemen *Nicolaus Beka alias Cleynarts* tot het pastoraat van het begijnhof te Diest, te begeven zodra de betrekking vacant wordt.
- 6 mei 1521 Tweede benoeming tot het pastoraat van het begijnhof. Cleynaerts wordt nu aangeduid als *clericus Leodiensis diocesis*.
- juli 1521 Cleynaerts wordt in Leuven voor tien jaar president van het College van Houterlee, een instelling waar een viertal behoeftige studenten in de theologie kost en inwoning krijgt. Voor zijn toezicht ontvangt Cleynaerts een jaarlijkse vergoeding van honderd Filipsgulden.
- 28 september 1521 Cleynaerts wordt toegelaten tot het tweede jaar van het baccalaureaat in de theologie (*baccalaureus sententiaris*).
- 1520-1530 In de loop van de jaren twintig leert Cleynaerts Grieks en Hebreëws. Na enige tijd begint hij die talen ook aan anderen te onderwijzen.

- 20 december 1524 Overlijden van de zittende pastoor van het begijnhof te Diest. Cleynaerts wordt aangesteld als zijn opvolger. Na de benoeming duikt een tegenkandidaat op, ene Arnoldus Breughel, gesteund door de bisschop van Luik. De zaak komt voor de rechtbank. Het proces wordt in 1537 in Cleynaerts' nadeel uitgesproken.
- 1525 In de tweede helft van de jaren twintig leert Cleynaerts op eigen houtje Arabisch aan de hand van het vijftalige *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum et Chaldaeum* (Genua, 1516) van Agostino Giustiniani.
- 4 juni 1527 Promotie tot licentiaat in de theologie. Vóór die datum moet Cleynaerts ook tot priester zijn gewijd.
- 30 januari 1529 Cleynaerts' eerste publicatie: *Tabula in Grammaticen Hebraeam*. Deze Hebreeuwse spraakkunst verscheen in Leuven en is tevens het laatste boek dat door Dirk Martens werd gedrukt.
- 18 november 1529 Publicatie van de Griekse tekst van Joannes Chrysostomus' *De dignitate sacerdotali*, in Leuven voor zijn studenten uitgegeven door Rutger Rescius en Johann Sturm.
- 20 november 1529 Cleynaerts mist met één stem verschil een benoeming tot plebaan van de St.-Pieterskerk te Leuven. De Bruggeling Pieter de Corte (Curtius) wint het pleit.
- 28 april 1530 Publicatie van de *Institutiones in linguam Graecam*, in Leuven uitgegeven bij Rutger Rescius en Johann Sturm. Deze Griekse spraakkunst wordt Cleynaerts' succesboek. In de komende eeuwen zullen er over heel Europa meer dan vijfhonderdduizend exemplaren van worden gedrukt.
- augustus 1530 Vertrek van Cleynaerts naar Parijs, waar hij met veel succes Grieks en Hebreeuws onderwijst. In oktober verschijnt een Parijse editie van zijn Griekse spraakkunst. Cleynaerts overwintert in de stad. In de lente van 1531 keert hij naar Leuven terug.
- 20 juni 1531 Publicatie van de *Meditationes Graecanicae in artem Grammaticam* (bij Rutger Rescius en Bartholomaeus Gravius), bedoeld voor studenten die op eigen houtje Grieks willen leren. Het boek wordt later dikwijls in één band uitgegeven met de *Institutiones*.

- oktober 1531 Ontmoeting met don Hernando Colón, zoon van Christoffel Columbus. Cleynaerts zal drie jaar lang bibliothecaris worden in de *Biblioteca Colombina* te Sevilla. Zijn vriend en leerling Vasaeus (Was of Waes) uit Brugge krijgt een soortgelijk contract. Vertrek uit Leuven.
- oktober - november Reis naar Spanje via Kamerijk, Parijs, Tours, Aquitanië, Vitoria, Burgos, Valladolid, Medina del Campo. Verblijf in de residentie van Maria de Toledo, weduwe van Diego Colón, broer van Hernando.
- 1532 Verblijf in Salamanca. Met de hulp van Hernán Nuñez zet Cleynaerts verdere stappen in de beheersing van het Arabisch. Hij wordt ook preceptor van de jonge Luis de Toledo, zoon van de hertog van Alva.
- februari 1533 Ontbinding van het contract met Colón. Cleynaerts blijft in Salamanca achter. Vasaeus reist wat later met Colón door naar Sevilla.
- 29 april 1533 Cleynaerts begint privélessen Grieks te geven.
- 1 juni 1533 Publicatie van *T. Livii Ab Urbe Condita liber I* (bij Juan de Junta), uit dankbaarheid opgedragen aan Hernando Colón.
- 5 november 1533 Cleynaerts aanvaardt een publieke leerstoel Grieks en Latijn, hem aangeboden door de academische overheid van Salamanca.
- 17 november 1533 Cleynaerts gaat in op een aanbod van het Portugese hof om er vijf jaar lang de opleiding te verzorgen van de jonge prins Henrique. Zijn riante vergoeding (jaarlijks 250 dukaten) zal worden doorbetaald zolang de prins in leven is. Vertrek naar Évora.
- 1534 - 1537 Verblijf in Évora. Opleiding van de jonge prins *a rato* van één uur les per dag.
- 1535 Eerste pogingen van Cleynaerts om Latijn te geven volgens een door hemzelf ontwikkelde converseermethode. Hij onderwijst een Frans jongetje.
- 1536 Cleynaerts schaft zich – naar Portugese gewoonte – drie zwarte slaafjes aan en leert hun Latijn volgens zijn converseermethode. In zijn vrije tijd studeert hij Arabisch bij ene dokter Antonius Philippus, met wie hij de *Medische Canon* van Avicenna in het Arabisch leest.

- 30 juni 1537 Prins Henrique, tevens aartsbisschop van Braga, vertrekt naar zijn diocees. Cleynaerts volgt hem. Aankomst in Braga op 12 augustus.
- 22 aug.-6 sept. 1537 Uitstapje naar Santiago de Compostela.
september 1537 Uitstapje naar Salamanca, vanwaar Cleynaerts zijn vriend Vasaeus meebrengt als toekomstige president van het nieuwe Latijnse college dat prins Henrique in Braga zal oprichten. De kandidatuur van Vasaeus wordt door de prins goedgekeurd.
- 15 november 1537 In afwachting dat Vasaeus zijn functie opneemt, leidt Cleynaerts het nieuwe college op zijn eigen manier: hij geeft Latijn volgens zijn converseermethode aan alle lagen van de bevolking. Het succes is enorm.
- 1538 Uitgave van de *Institutiones grammaticae Latinae* bij Gulielmus a Trajecto in Braga.
- begin november 1538 Vasaeus arriveert in Braga. Cleynaerts vertrekt naar Spanje op zoek naar een Arabische leermeester die hem naar Vlaanderen wil vergezellen 'als een soort levende spraakkunst'. Bezoek aan don Hernando Colón te Sevilla.
- 1539 Verblijf in Granada, en dan vooral in het Alhambra, als gast van Luis de Mendoza, Markies van Mondéjar. Ontmoeting met een Arabische faqih, een schriftgeleerde, genaamd Kharuf. Cleynaerts laat zich door de man inwijden in de geheimen van de moslimtheologie. De droom van 'een vreedzame kruistocht' krijgt vorm.
- half maart 1540 Vergezeld van twee knechten vertrekt Cleynaerts naar Gibraltar. Omwille van het slechte weer laat de overtocht naar Afrika op zich wachten.
- 10 april 1540 Woelige overtocht van de Straat van Gibraltar. Reisweg: Ceuta, Tetouan, Bab Taza, Fez. Aankomst op 4 mei. Vriendelijke ontvangst bij de sultan.
- mei 1540-sept. 1541 Verblijf in Fez. Cleynaerts kopieert of koopt Arabische manuscripten en maakt kennis met de zeden en gewoonten van de moslims. Bij zijn wandelingen door de stad wordt hij beschimpt en beledigd. Hij zoekt zijn toevlucht in de *Mellah*, het joodse getto.
- maart 1541 Eerste moeilijkheden, veroorzaakt door 'het monster', waarschijnlijk te identificeren als Sebastião de Vargas, de Portuge-